

Kui veerand usud, saad poole petta

Jututüüp AT 1920B seostatuna konkreetsete isikutega

Risto Järvi

Kuigi inimkonnale ilmselt juba ammu ajast omane, on valetamine reeglina ühiskondlikes normides hukka mõistetud käitumisjoon. Siiski leidub erinevates kultuurides narratiive, milles luiskamine pole teatud tingimustel taunimisväärne. Aarne-Thompsoni (AT) kataloogis naljandite alla paigutatud jututüübis 1920B (*The one says, "I Have not Time to Lie" and yet lies*) kirjeldatakse, kuidas üldtuntud valetajalt küsitakse järjekordset valet, too aga vastab, et valetamiseks pole mingil konkreetsetel põhjustel aega.

Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) talletatud tekstides toob mees põhjuseks näiteks, et Tartus või Võõpsus kallatavat liigset jahu vette,¹ Rakveres antavat tasuta soola,² kuskil rannas vahetatavat kalu tuha vastu³ jne. Hiljem osutub küsijaile mõjunud konkreetne põhjus mõistagi valeks ning narratiivi kuulajad saavad valetaja järjekordse vale õnnestumise üle heameeles naerda. Kuigi Aarne-Thompsoni kataloogi põhjal võiks arvata, et jututüüp on Euroopas kõige populaarsem Eestis (ATs märgitud üheksa varianti), esineb seda *Enzyklopädie des Märchens*'i andmetel enim Soomes – umbes 150 varianti.

Euroopas on seda jututüüpi registreeritud ka lätlastel, leedulastel, sakslastel, venelastel ja rumeenlastel; väljaspool Euroopat on 20 varianti teada Põhja-Ameerikast (Rausmaa 1996: 1275). Siinkirjutajale kätte ulatunud tüübikataloogide andmeil on sama jututüüp tuntud ka bulgaarlastel (vt Roth 1995: 387–388).

1

Naljandi tegevus on olnud piisavalt lähedane reaalsusele, et lugu võiks pidada tõestisündinuks. Nii on juttu räägitud ka tegelikkuses eksisteerinud isikute kohta, nagu seda naljandite puhul ikka mõnikord tehtud. Sel juhul võib narratiivi žanriliselt pidada lähemal seis-

vaks pajatustele. 1999. aastal õnnestuski kogumisekspeditsioonil Piirsalu külasse Läänemaal kuulda erinevatelt inimestelt mitmeid pajatuselaadseid variante jututuübist, milles tegevust seostati piirkonnas realselt elanud isikutega.⁴ Olgu siinkohal toodud näiteks **Eino Liivalt** (sünd 1935) salvestatud pajatus Hiie Jaagupi kohta.

E. L.: Jaagup oli üks suur valetaja. Luiskaja. Seda teadsid kõik. Ühel päeval Jaagup läheb mõisaia tagant... rohuaia tagant, ja mõisaproua seal aedas ja, küsib Jaagupi käest... et mis sina Jaagup täna siis luiskad?

– Oi, kullapai mõisaproua, mul pole aega. Seal kõrtsu juures oli värsket silku, et ma lähen kähku koju koti järgi.

Mõtleb, mõtleb – Jaagup paneb nühhkides edasi – Proua mõtleb, et värskel silk, värskel kala oleks ka hea asi... olema küll ja... – Kuule, toapoiss, Jaagup üt'l, et seal... kõrtsu juures või seal pidi värsket silku müüdama, et... mine too meile ka natuke.

No natukese aja pärast... toapoiss lähebki's... natukese aja pärast tuleb tagasi, tühjade kätega; pole seal silgu aisugi. Oli-gi Jaagup mõisaproua tahtmise täitnud.

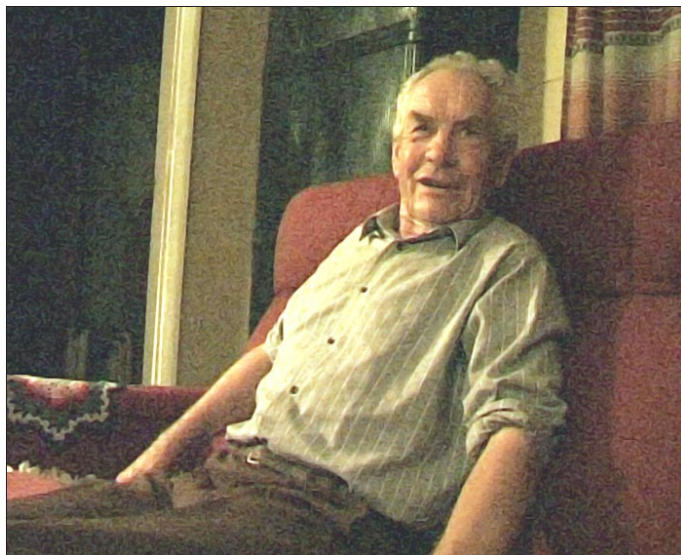

Foto 1. Lugu jutustab Eino Liiv. [Videonäide Risto Järv.](#)

R. J.: Tea, kas ta sai pärast siis karistada ka. No et ta valetab niimoodi mõisaprouale?

E. L.: Teine, teine, teine ise tahtis seda! (DV 101)

Jutustaja pidas esitatut naljakaks tõsielujuhtumiks, mille puhul ei tuleks küsimussegi süžee võimalik traditsioonilisus. Eino Liiv oli vestluse jooksul rääkinud Jaagupi viguritest teisigi jutte; kui küsisin, kas sellistel lugudel on olnud ka üldnimetus – näiteks *Jaagupi tembud* – , tundis ta vajadust vastu vaielda:

Need [on] ikka tõestisündinud lood. Ega siis... nagu see... et see suur... mõisaproua... see suur silgutoomine... lugu, no see on ju... seda ma usun täitsa, et siuke asi võis olla, sellepärast et see tee läheb mõisa juurest... noh see vana teekoht praegu läbi, ja kui see juhtus seal aedas olema, see mõisaproua, ja nägi, et Jaagup sealt läheb ja... noh teadis, et Jaagup siuke valetaja on, no et mida sa siis luiskad täna? Jaagup kähku noh et...⁵

Kahjuks ma sel hetkel katkestasin formeeruva jutuvoolu, ent ilmselt oleksime saanud üles võtta jutu järjekordse variandi. Huvitav oli seejuures aga, kuidas jutustaja tõi loo tõesuse kinnitamiseks reaalsuses eksisteeriva objekti, antud juhul mõisaaiast läbimineva tee. Üldiselt on peetud tegevuse reaalsuse kinnitamist tegelikkusele viitamisega iseloomulikuks muistenditele (vrd nt Laugaste 1986: 269; Remmel 1994: 28–29). Nii tundus seesugune naljaloo tõestamise tarvidus ootamatu – kui uskumusliku jutu puhul on narratiivi usutavus primaarne, siis naljaloo puhul ei tohiks see kuigivõrd oluline olla. Ehk oli siin tegu seisukohaga, et väljamõeldud lood on “midagi mittehead”: näiteks sõnaga muinasjutt tavatsevad informandid tänapäeval halvustavalt siduda kõiki väljamõeldud mitteusutud lugusid. Igal juhul tuleb tõdeda, et reaalsuses eksisteeriv fakt võib tegelikult kõlvata mis tahes žanrisse kuuluva jutu õigsuse kinnituseks.

Esitatud eksemplumid pärinevad rahvaluule ekspeditsioonilt endisesse Kullamaa kihelkonda Lääne-Eestis. Eesti Rahvaluule Arhiivi egiidi all on ekspeditsioone sellesse piirkonda korraldatud järjepidevalt alates aastast 1996 ja (osalt korduvas) küsitluskavas on seisnud juba mitu aastat märge *Piirsalus suur valetaja Mäekom (AT 1920B nlj. kala)*. Märke algupäraks on ERA 1990. aasta ekspeditsioonil naaberkihelkonnast Nissist kogutud naljand Piirsalu valetajast Mäekomist, kes luisanud meestele kiriku juurde jäänud silgumüüjast.⁶ Seniste Kullamaa kihelkonna ekspeditsioonide rah-

KOOSTA

PIIRSALU (KOOS RISTI JA KULÕE KANDIGA)

*1948 tuli Annamõisa külla sõjavägi sisse, kohalikud elanikud olid sunnitud oma kodudest lahkuma.

*Risti asula loomisajaks võib pidada sajandi algusaega, mil ehitati raudtee Haapsallu.

*Ristile jäi ka elama osa Lihula-Risti munakivisillutisega tee ehitajaid.

*Piirsalu kant jäi vanasti kahe suure valitsusala piirimaile ja seal elas vabu talupoegi - üsna metsade ja soode vahel.

*Piirsalu mõisa põllul on kalmu mägi. Seal olnd üks küla, sakslased kaotand selle ää. Kalmu küla olnd ja Kiigemaa küla.

*Turvaste k. Mustjärve teke - vanapagan härgadega kündmas, vajund sohu; härja mõrgamine ennustab halba ilma.

*Turvaste küla juures Valgejärv - seal linn olnd, see on ära vaond, siis on järv tekkind.

*Kui Valgejärve valge mudaga toaseinad valgendada, kaovad prussakad

*liivamäe kenkusi luudega Ansukse karjamaal, Käsna ja Nõmme maa peal. (Kui)

*Rahapaja lood Piirsalus ja Kuiel

*Piirsalus Risumägi (nimi, üks poiss käind lehma juures)

*Annamõisa küla Piirsalu lähedal olnd (nimi mõisapreili j)

*Piirsalu lähedal Naistetapu mägi (4km Ristilt Piirsalu poole)

*Piirsalu kiriku asukoht - seal, kus härjad seisma jäid (Koluvere krahvi õpetus)

*Ristil kivivare ja määnd, kus kunagi olnd lossi palvela, kadund maa sisse (romaan talupoisi ja mõisapreili vahel) lihavõtte ajal kirikukellade helinat kuulda sealt

*vanaaasta õõsel oli kombeks käia Piirsalus kirikutornis pilli mängimas.

*Rõuma k. lähedal olnd lielliku mägi, allikas ka - nüüd kuiv.

*Nõmme sees metsas sii on Oonemaa mägi. Seal katku aegas inimesed eland. (Rõuma)

*Rehemäe juures on Laujärv - talvel kinni ei külmu.

*Kuiel oli üks Paisu Kustas, see isi saatis välla ja see isi parandas koa...

*Risti alevi maa kuulus vendadele Einbergidele (2 talu). Ühel vendadest on oma kalmistu Rehemäel.

*Piirsalus suur valetaja Mäekom (AT1920B nlj. kala). (RKM II 435, 230/1 jm.)

SOONISTE

*Kirikust on kaugel, kuidas see mõjutanud rahva ilmavaadet.

*Ellamaa, kas kuulus Nissi või Kullamaa kihelkonda. Kus kirikus käidi?

*Ellamaa laat kevadel.

*Ellamaal muinaslinn Saapa karjamaal RKM II 435, 228

Illustratsioon 1. Väljavõte Piirsalu ekspeditsiooni küsitluskavast 1999. aastal.

valuule kogumise ala asus Piirsalust üksjagu eemal ja nii pole imes-tada, et meil varasematel aastatel ei olnud õnnestunud seda süzeed kuulda. See-eest pakkus 1999. aasta Eesti Rahvaluule Arhiivi töö-tajatest ning Tartu Ülikooli tudengitest-kraadiõppuritest koosne-vale künneliikmelisele seltskonnale Piirsalus juttu meistervaleta-jast mitmel korral – kuigi küll mitte seostatuna Mäekomiga.

Kustas Mäekom oli kohalik külaveidrik ja vallavaene, kes ole-vat elanud vastavalt toonasele tavale igas talus mõne päeva, suu-remates nädala.⁷ Külaveidrike tegudest võisime Piirsalus koguda hul-gajutte, Mäekom jäi temaga seotud lugude produktiivsusest 1999. aas-ta kogumisekspeditsioonil küll selgelt alla seitset mütsi kandnud Karva-Jaagupile. Ometi teati ka Mäekomi kohta üsna mitmeid jut-te. Nii näiteks sidunud ta kord leiva nõõri otsa ja käinud nõnda ringi, öeldes: *Ma olen küll leiva järgi jooksnud, las leib jookseb minu*

järel kah.⁸ Kuigi ta muidu olevat ühe informandi sõnutsi olnud *lugupeetud mees*,⁹ oli mitmel küsitletul lapseeas meeles, kuidas nad veidravõitu Mäekomil kartsid ja end viimase eest ära peitsid. Kus-tas Mäekomil oli ka naine Viuu, kellest samuti teati lugusid. Üks informant meenutas ämmalt kuulnud juttu, kuidas Viuule antud suur korvitäis kartuleid, mida ta ei suutnud ära viia, mispeale ütles: *Anna sandile mis sandi kohus on, ära pilka santi*.¹⁰

Kõigele vaatamata ei kutsunud elanikes esile mingit reaktsiooni, kui palusime neil jutustada lugu Mäekomist kui valetajast. Küll õn-nestus meil Piirsalu lähedal asuva Kujjõe küla kokkutulekul jäädvustada videolindile veel üks Hiie Jaagupiga seostatud valetamislugu, esitajaks **Alfred Sild** (sünd 1926). Lugu aitas jätkata **Hugo Ilves**, mis näitab, et narratiiv on laiemalt tuttav ja kaasa rääkima ärgitav.

A. S.: Iie koht oli seal, Iie, Iie vanamees..., ja see oli mõisa... [nüüd] prouat oli narrind.

R. J.: Kuidas?

A. S.: No oli tulnd s[ea]lt Piirsalu kiriku alt ja... mõisapreili olnd säl trepi peal, mõisa õuest tulnd läbi, oli...

Foto 2. Lugu jutustab Alfred Sild. [Video Risto Järv.](#)

H. I.: *Kule, Jaagup, valeta ka natukene, no!*

A. S.: *Et jah et, et valeta ka natuke.*

– *Jaagup üteld, et, ah, põle aega praegu, kalakaupmees on Piirsal[u] kirik[u] all, et ma pean minema kodu kotti järgi.*

H. I.: *Viie versta pealt toob kotti!*

A. S.: *Läks... läks kotti järgi. Silgukaupmees on sul nii kaua... kiriku all. Mõisaproua ootab aga peale... preili saatnu omal teenija s[inna] kiriku alla, põle kalakaupmeest olnd, ei keda kuradit. Ei... Ja Jaagupi vale oli välja tulnud,*

R. J.: *A kuidas ta siis julges mõisapreilit niimoodi, valetada talle et –*

A. S.: *Kuida ta julges, kuidas ta julges...*

R. J.: *– et karistada ei saanud?*

A. S.: *Kuidas karistada... Ise mõisapreili ju tahtis ju, et valeta kah (DV 102).*

Tundub, et tegu on sama “redaktsiooniga”: tegelased on Hiie Jaagup ning mõisaproua (või -preili), Jaagup väidab end minevat kotti tooma, et kalu ostma minna, kalade järele saadetakse teenijad, kaupmees on väidetavalt kiriku juures.¹¹

Samas õnnestus ekspeditsiooniliikmetel koguda ka põhikoelt sarnaseid süžeid väikese varieeruvusega tegelaskujudes ja ajamääratlustes. Vastuseks suurte valetajate küsimisele pakuti kogujatele samasugust lugu hoopis mehest, kelle nimi oli Madis Palm. Jutustaja **Leida Riimann** (sünd 1921) mainis, et kaupluse juures olevat olnud kalaauto, küsimise peale aga täiendas, et jutt käivat mõisaajast. Huvitav on see – nagu tõdeb ka Liina Saarlo oma kogumiskonspektis kommetaarina – , et jutustaja hakkas ise kahtlema sündmuste võimalikus seostamises autoga, mida mõisaajal veel polnud, sõnades pärast juttu ebalevalt: *See oli mõisaageg. Mõisaageg jah. Aga sel ajal põld ju kalaautot, auto ei liikunud... Mis see võis mõni muu riistapuu olla siis veel? Autot ei olnud ju sel ajal. Kas mõni hobusemees siis võis olla või...*¹²

Järgmisel päeval sama lugu korrates kasutas Leida Riimann aga taas meeles olnud kalaaatot, mis ilmselt tema teadmuses käis eba-
loogilisusele vaatamata looga kokku.¹³

Loo peategelasena nimetatud **Madis Palm** olnud samuti ko-
halik koloriitne naljamees – samalt esitajalt koguti ka jutt, kui-
das kõnealune oli saunas mehi tärpentiniga *õrnast kohast* mää-
rinud.¹⁴

Kui Mari Sarv ja siinkirjutaja siirdusid Leida Riimanni juurde
kaks päeva hiljem konkreetse eesmärgiga võtta mõned ta juttu-
dest videolindile, jutustas informant sama loo uutele kuulajatele
kolmandat korda ning jättis peategelase hoopis ilma nimeta.

M. S.: Kas siin mõnda suurt valetajat ka ei ole olnud?

*L. R.: Olevat üks mees olnud jah, valetand kangesti. Mis ta
nimi oli olnud... ja.*

– No, mis sa meil täna jälle... Mis sa meil täna jälle valetad?

*– Ei minul ei ole täna aega valetada midagi, mina pean ruttu
minema... Et kalamasin on, auto, või selle poe juures.*

Foto 3. Lugu jutustab Leida Riimann. [Video Risto Järv.](#)

Naised ka kähku-kähku vaatama. Põle keegi kuulnud-näind kalamasinat. Nii on see vale. – Minul ei ole täna aega valetada midagi...

R. J.: Mis tolle nimi võis olla siis?

L. R.: Vat mõni... Jaan või Priidik... (DV 102).

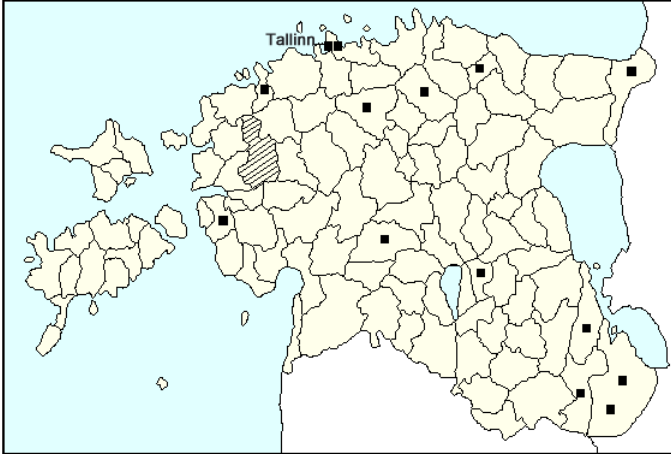
Kogumissituatsioon ei olnud sel päeval hea, tundus, et jutustaja tunneb end suhteliselt halvasti ja ilmselt ei meenunud talle kahel eelmisel korral kasutatud nimi. Vähem tõenäoline, kuid siiski mitte päris võimatu pole aga seegi, et jutustaja tundis vastuolu jutus esitatud aegade lahknevuses, pidi seetõttu midagi kohendama ja jättis nime ära.

Hilisema aja tõttu on muutunud ka petetavad tegelased – selles rollis pole enam mõisaproua (ega -preili), vaid lihtsalt *naised* (sama jutustaja varasemas esituses (nr 2) olid nad seostatud veel kartulivõtuga põllul). Muidugi ei saada tavalised naised kala järele kedagi teist, vaid tormavad ise juhutatud kohta.

2

Pöördume nüüd ajas tagasi ja siirdume ruumis laiemale maa-alale vaatlemaks, mida kujutavad endast *sellesüžeeliseks* klassifitseeritud naljandid. Eesti naljandite **tüpoloogilises kartoteegis** leiame tüüpi 1920B esindavat neliteist varianti erinevatest Eesti piirkondadest. (Tegelik tekstide hulk arhiivis on küll kindlasti suurem, seda enam, et enamik viie viimase aastakümne naljandiüleskirjutustest pole veel kartoteeki jõudnud.¹⁵)

Kartoteegis arvele võetud tekstid on kogutud ajavahemikus 1889–1904, ainult kaks teksti pärineb 1920. aastatest. Andmete põhjal tehtud levikukaart (vt kaart 1) näitab, et juttu on üles kirjutatud üsna erinevates Eestimaa paikades. See võib aimu anda süžee laiemast tuntuusest Eestis. Samas pole võimatu, et jutt võib olla levinud juba 19. sajandil ka trükisõna kaudu, kuid selle kohta puuduvad mul täpsemad andmed ja see pole ka siinkohal oluline. Rahvanaljade publitseerimisest ülevaate andnud Loreida Raudsepa viidatud enne 1889. aastat ilmunud teostes igatahes sellist naljandi-tüüpi avaldatud pole (vt Raudsepp 1983: 120–126). 20. sajandi trükistes on süžeed kindlasti mitmel korral üllitatud – mis muidugi võib tähendada seda, et selle sündmustiku püsimist Piirsalu juttudes on soodustanud trükiallikad.

Kaart 1. Jututüübi AT 1920B levik Eestis naljandikartoteegi põhjal. Kullamaa kihelkond on viirutatud.

Valetajal on nimi kartoteegis registreeritud tekstidest pooltes. Ühel juhul on selleks alliteratiivne Vale Villem,¹⁶ ülejäänud juhtudel muinasjutuski sagedased tavanimed, nagu rõhutatud talupojanimi Mats/Madis või naljandeis tavaline Ants. Ülejäänud juhtudel on meistervaletaja nimetu: *üks meesvaletaja, laisk vanamees*.

Pirkko-Liisa Rausmaa (1993: 16) tõdeb valetamisnaljandite stiili juurde juba varasemal ajal kuulunud põhimõtet, et neid räägitakse otsekui tõsielujuhtumeid, paiku ja inimesi nimepidi mainides. Olles ka ise Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivi vastavat tüpoloogiakartoteeki lapanud, tundub, et jutt sageli justkui vajabki tegelase või paigaga konkretiseerimist. Kui jutus ka valetaja nime ei mainita, on kohanimi ikka ära öeldud. Näiteks algab üks tekst: *kord elas mees, kes oli suur valetaja...* Mees kohtub hobusemeestega, vastates nende küsimusele ruttamissuuna kohta, et Murukoske sild on lagunenud ja ta läheb seda parandama, ühtlasi vajatavat sinna ka hobusemehi. Seepeale sõidavadki mehed maha 30-kilomeetrise teekonna; valetaja ise suundub muidugi teisele poole.¹⁷

Sarnast võime tõdeda ka tüübi Ameerika variantide puhul. Ronald L. Bakeri tekstivalimikus *Jokelore. Humorous folktales from Indiana* ära toodud kahes süžees (üks 1930., teine 1971. aastast) on mõlemas valetajaks nimepidi tuntud isik. Ühel puhul kirjeldatakse ka konkreetset teed, mida mööda valetaja sündmuste algul käib (Baker 1986: 4).

Samuti leiame Ameerikast kinnitust suundumusele, et AT 1920B puhul on suure luiskaja veelkordne vale olnud positiivselt hinnatud – isegi siis, kui vale pole nii süütuke nagu eesti arhiivitektide puhul. Richard Dorson toob kogumikus *Buying the Wind* ära oma vestluse kahe informandiga, kellest üks räägib loo Art Church'i nimele mehe vales: tol pole aega sisse astuda, sest ta isa olevat endale koledasti sisse löiganud. Pärast loo lõppu kommenteerivad aga Dorsoni vestluskaaslased tunnustavalt, et Art oli mõnus ja nutikas kaaslane (Dorson 1964: 68). Põhja-Ameerika variantides muide ongi valedeks kas haigus, õnnetus või surmajuhtum (Rausmaa 1996: 1275). Ka soome 150 variandist ligi seitsmendik on nn musta huumori lood – tulekahju kustutamine, õnnetused lastega, vangide piitsumine (vt Rausmaa 1993: 259). Siit tundub aimuvat ka kohalike redaktsioone, näiteks Oulu kandist on teada mitmed lood Sil(i)koisest – kui see suur valetaja mõnda aega Oulus oli, tundsid teda kõik. Kord, kui ta teel ruttas, küsisid härrad talt: *Kuhu Silikasel nüüd nii kiire on, et isegi valetada ei jõua? – Linnasaares nuheldakse vange, lähen ruttu vaatama.*¹⁸

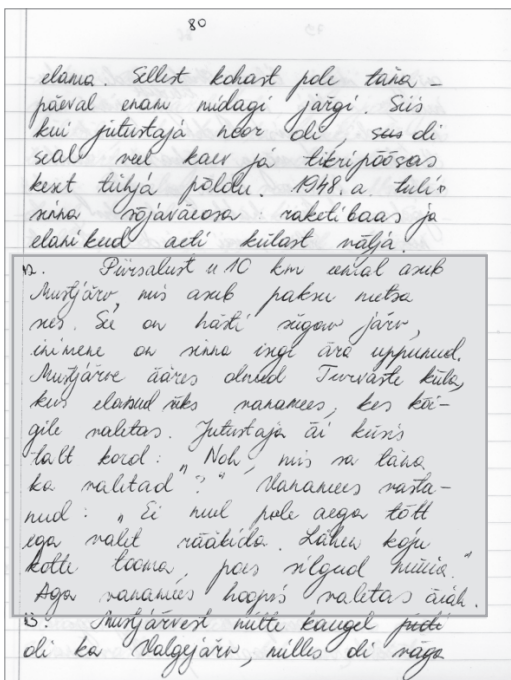
Võib-olla on seesuguse vale aktsepteerimise põhjuseks sageli asjaolu, et see, kellele valetatakse, on minu kasutada olnud eesti naljandivariantide puhul valetajast alati üle, olgu siis sotsiaalselt (n.-õ kvalitatiivselt) või siis hulgaga (n.-õ kvantitatiivselt). Arhiivitektide puhul ongi see tavaliselt (mõisa)härra~saks, üksnes ühes 1895. aastal Räpinast üles kirjutatud tekstis on tegu teomeestega.¹⁹ Sellele, et tavaliselt on valetaja vähemtähtsas ühiskondlikus seisundis, on soome ainese puhul viidanud Timo Pelttari (1960: 5).

Mall Hiimäe (1980: 105) on juhtinud kirjutises *Jutustaja luis-kab kuulajale* samuti tähelepanu asjaolule, et klassikalisi valetamisjutte tänapäeval rääkides kujundatakse neid uuesti – sündmused seondatakse kohaliku taustaga ja jutule lisatakse toetu-vaid osi. Tulles tagasi Piirsalu kahest erinevast valetajast kõneleva samasisulise süžee juurde, tekib küsimus, kas

- a) jutustaja varieerib loos ise tegelaskuju ehk siis on kuulnud juba kelleltki teiselt seesugust varianti,
- b) kolmanda jutustaja näitetekstiseerias mainitud valetajakalduvustega Madis Palm on tuttava süžee põhjal kohaliku “eelkäija” seesuguse “metavale” ellu rakendanud või
- c) päris ise loonud seesuguse vale, mis hiljem on formeerunud selliseks jutuks?

Kui Walter Anderson mõnab kirjutises *Andekdote wird Wirklichkeit*, et *generatio aequivoca* võib toimuda üsna lühikeste ja lihtsate lugude puhul (Anderson 1953: 291), siis Piirsalust kogutud juttude niivõrd lähedase vahemaa tõttu oletatavasti lugude (või siis nende aluseks olevate reaalsete sündmuste) vahel side siiski eksisteerib.

Ka teoses *Kodavere pajatused* on Mall Hiimäe vastandanud mittetraditsioonilisi naljandeid ja niisuguseid naljandeid, mis on laialt levinud nii ajas kui ka ruumis ning mille puhul *kasutajakonna suhtes konkreetse mõningane esinemine kuulub nende jutude žanripetsiifikasse*. Hiimäe toob välja, et edasilevimisel võivad need naljandid haakuda just konkreetsete isikutega (Hiimäe 1978: 39). Kodaveres on koguni enamik naljandeid seosta-

Illustratsioon 2. "Kaladevale"-katke Tartu Üli-
 kooli rahvaluuleekspeditsioonilt 1990. aastal.
 Üles kirjutanud Piret Reidla (Voolaid).

tud konkreetsete isikutega; seejuures on laiemast traditsioonist üle võetud süžee kohalikus traditsioonis niivõrd kodunenud, et seda peetakse konkreetse sündmuse kajastuseks (1978: 106–107).

Võime ehk eeldada, et kui sellesarnaseid lugusid on olnud käibel enamgi, siis just tõsilooks pidamise pärast võib osa neist olla jäänud rahvaluulekogujatel (või arhiivi korraldajatel-tüpologiseerijatel) märkamata – nii nagu kogujad pole eriti “märganud” koguda pajatusi, sest neid on üldiselt peetud mittestereotüüpseks (vrd Hiie-mäe 1978: 8–10; Jaago & Jaago 1996: 9–10).

Kui püüda eeltoodud lugusid žanriliselt paigutada, tundub, et kuivõrd süžee ei ole üheski esituses omapäraselt arenenud, vaid varieeruvad ainult nimed, on lood määratletavad tõepoolest naljandi tüüpilise süžeenä, mis on kohandunud kirjeldatud moel pajatuselaadseks. Seda muidugi folkloristide seisukohalt, edasirääkijad näevad neis siiski tõestisündinud lugusid. Arhiivitekstides leiame 1990. aastal Piirsalu lähedal Risti alevikus peatunud Tartu Ülikooli rahvaluuletudengite ekspeditsiooni kogumistulemusena kirja pandud materjali hulgast samasuguse loo. Valetajat, taas Turvaste küla elanikku, ei nimetata nimepidi, valetatud olevat aga jutustaja enese äiale, mis viitab samuti sellele, et lugu on jutustaja arvates tõsi.²⁰

Õigupoolest tundub selle süžee puhul tõele viitamine üdini loomulik: ka uskumiseks mõeldud jutud peavad looks formeerumiseks olema millegi poolest siiski ebaharilikud. Ilmselt neil juhtudel, kui see ebaharilikkus tundub juba ebausutavana, vajab ebavaline situatsioon lisatõendit juhtunu tõepära kohta.

3

Kirjeldatud süžeed ei paigutatud sugugi ainult Piirsallu. Johannes Hiiepuu kirjutatud käsikirjalises raamatukeses – piirkonna eluoluülevaates-mõttepäevikus (1976)²¹ – vahendatakse tema onu Juhann Hantsu kohtumist lähedal asuvast Rõuma külast pärit mehega, kelle nime ei mainita ning *kes palju tõtt ei rääkinud, vaid üsna valetanud[,] ja tema oli selle oskuse nii ära õppinud[,] et kõik teda uskused* (Hiiepuu 1976: [63]). Sedapuhku olevat kalakaupmees olnud Risti raudteejaamas – Piirsalust kuus kilomeetrit lõuna pool.

Valetajad:

Olen neid i segi näinud mitmesuguseid, mõni valetab väga oskamatult, saad keegi arv et see ei ole vale vaid lull, aga enne vanasti oli nii osavaid valetajaid et tema võis sulle mita kard ja järele liisid silmad täis valetada, aga sina jäid ikka uskuma. Minule väärkis seda minu onna Hanna Johanna Hauts, kord oli rünnas küllas elanud nii seega me pe rimees kes palju tätt ei vääninud vaid üsna valetanud ja tema oli selle oskuse mi ära äppinud et kõin teda uskused. Ühskord kuu Hauts läks mööda maanteed kogu poole Tuhi see valetaja

Temaale vastu ja tahtis temast näkku mööda minna aga Hauts ütles kellel sulle siis väid nii sul on äärs valetaja mille mõni laagu. Sina oled imelik inimene, aga mina siis elate valeta, vale näib kinnikard osja eest, praegu mull pole aegagi valetada. Lähem kogu vaatan mõne mõis võõr peite seal jaama siimes on kala kaupmises ekk saad väänket kala. Hauts läks siis ka kõhne kogu ja väänkis meil iga sõhe kes vastu tulid et jaama siimes on kala kaupmises, siis hakkasid imimees jaama poole väändama, ja kui nad siimes jäid sid siis selgus et kogu ei olnud kala kaupmises mitteki näinud ja siis hakkasid imimees Hauts näost kinnima kes sulle seda väänkest siis väärkis Hauts ära mis ta selle valetajaga oli väänkinud inksi ei saanud põhaseks, kõin järele võtsid näerma, ja kiltseid valetaja avarust ja tõesti see oli kumst valetaja

Illustratsioon 3. "Kaladevale"-katke Johannes Hiiepuu käesikirjalistest mälestustest (1976).

Foto 4. Lugu jutustab Enn Koidumäe. [Video Risto Järv.](#)

Ka meie neljanda videosse võetud valetajaloo peategelane **Valede-Randes** elanud hoopis Risti alevis. Jutustajaks oli eelnenud informantidest mõnevõrra noorem mees **Enn Koidumäe** (sünd 1949).

E. K.: Ükskord Randes oli läinud poodi, ja... ma tea, mingi vanamutt tuld vastu või kes seal oli, hüüdnud, et noh, mida sa täna valetad siis. – Ei mul pol[e] täna aega valetada midagi, et poodi tuli värsket kala, ma pean kähku minema.

Noh vanamutid kõik kobinal järgi, polnd kala ega midagi.

R. J.: A... soh, et ikka valetas nagu...

E. K.: Noh mudugi! Ma ütsin, kui... veerand usud, siis o[le]d poole petta saand veel.

R. J.: A mis ajal see Valede-Randes elas seal siis, nüüd kolhoosiajal, või varem veel või?

E. K.: Ei, noh, eks ta... mina ei tea, ... tal maja Ristil ja ta on seal ikka ammu eland (DV 102).

Lühidas hoogsas jutus võib selgelt aimata siiski sama lugu, mis toimub sedapuhku eelmiste näidete valedest vähemalt pool sajandit hiljem. Valedes-Randese hüüdnime olime oma ekspeditsiooni käigus juba varem kuulnud siinses artiklis esitatud esimese loo jutustajalt Eino Liivalt. Eino Liiv oli kõrvutanud Hiie Jaagupit vingerpusside pooldest Ristil elanud kahe teise persooniga, kellest üks oli Valedes-Randes. Seejuures tarvitab E. Liiv nende kolme mehe kohta sama laadse struktuuriga võrdlust nagu viimases näites, kuigi küll võrdluse mõlemas pooles sisalduvad suurused olid suurendatud: *kui sa poole usud, siis oled kolmveerandi petta saanud*.²² Samas ei olnud tema seostanud meid huvitavat süžeed Vale-Randese ega suutnud meelde tuletada ühtki temaga seotud valetamislugu.

Laias maailmas tuntud lugu oleks võinud Läänemaal aset leida tegelikult millise valetajaga tahes – ja pole välistatud, et see aegade jooksul ka erinevate isikutega juhtunud on. Lugude esituseks kasutatakse erinevate isikute puhul siiski üsna ühesuguse sõnastusega süžeed. Erinevad lood on käibel paralleelselt, kuid üks jutustaja ei räägi edasi samasüžeelist lugu teiste tegelastega. Konkreetset “tõestisündinud” lugu seondatakse ainult ühe kindla isikuga. Ilmekalt kinnitab seda kogemus Piirsalu kohalikele elanikele kevadel 2000 nendelt kogutud materjalist ülevaadet andes – kogujate esinemine oli tagasisidemeks. Valetajaloo folkloorsesse variatiivsusesse suhtuti resoluutselt – kokku tulnud inimesed, kes kõik teadsid varianti Turvaste küla elanikuga, vaidlesid aktiivselt vastu, et Ristil elanud Valedes-Randese ega nüüd küll olla ei saanud (kuigi nad teadsid muid Randese tehtud vingerpussid).²³

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et jututüüp 1920B on Piirsalu piirkonnas tuntud laiemalt ja aktiivses pärimuses juba vähemalt mitukümmend aastat, olles elanike teadvuses ka tänapäeval. Juttu peetakse tõeks, selle tunnistuseks võidakse tuua sarnaselt muistenditraditsioonile mõni jutus mainitud reaalselt eksisteeriv loodusobjekt või kogeja. Tavaliselt on jutud seostatud teatud valetamiskalduvustega kohalike inimestega, kusjuures üks jutustaja ei tunnista alternatiivseid variante teiste tegelastega.

Artikkel on eestikeelne variant konverentsil *Tõsieluteadete kujul levivast folkloorist 2000*. aasta sügisel Tartus peetud ettekandest, mis on ilmunud kogumikus *Folklore als Tatsachenbericht* (koost Jürgen Beyer & Reet Hiie-mäe). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2001, lk 71–83. Interneti-variantidele on lisatud videonäited.

Kommentaariid

¹ H II 3, 264 (94) < Setu – Hindrek Prants (1890); H II 52, 799/800 (77) < Räpina – Joosep Poolakess (1895). Siin ja edaspidi viidatud käsikirjalised materjalid paiknevad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (kogud H, E, RKM, EK RK) ning Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis (tähis SKS) ajakirja *Kansantieto* küsitluste tulemusena laekunud materjali kogus.

² H II 26, 462/4 (5) < Suure-Jaani – Tõnis Kõstner (1889).

³ H III 23, 583/5 < Tallinn – Priidik Einbluth (1896).

⁴ Artiklis on kasutatud lisaks käsikirjalistele materjalidele 1999. aasta ekspeditsioonil tehtud helilindistusi (arhiivikogudes CD-0369 – CD-0390) ja digitaalvideosid (DV 101–102). Sama süžeed õnnestus mitmel korral salvestada ka 2000. aasta ekspeditsioonil lähedalasuva Risti alevi elanikelt, kuid hiljem kogutud materjali siinkohal ei vaadelda.

⁵ CD-0388 (34) – Risto Järv, Mari Sarv < Eino Liiv (1999).

⁶ RKM II 435, 230/1 (20) – Kadi Sarv < Feliks Päärson (1990).

⁷ CD-0369 (41) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Elise Mikk (1999).

⁸ CD-0369 (35) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Elise Mikk (1999).

⁹ CD-0377 (49) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Leida Riimann (1999).

¹⁰ CD-0371 (09) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Vilma Kruusmaa (1999).

¹¹ Eelmises tekstinäites oli Eino Liiv nimetanud küll kõrtsi, kuid kõrts ja kirik asusid ka Piirsalus kombekohaselt kõrvuti. Õigupoolest rääkis Eino Liiv loo valetajast meile kahel korral ning esimesel korral kasutas “kalamüügi” koha määratlemiseks samuti *kirikut* (CD-0388 (19)), juhtides tähelepanu asjaolule, et kõrtsi enam pole. Teisel korral lugu jutustades oligi ta koha asendanud *kõrtsiga* (vt esimest tekstinäidet).

¹² CD-0377 (47) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Leida Riimann (1999).

¹³ CD-0379 (21) – L. Saarlo, Anne-Ly Sova < Leida Riimann (1999). Olen sellist kinnistunud jutu raames püsimumist täheldanud ka varem, kogudes muinasjutte Lääne-Siberis elavatelt eestlastelt. Kui jutustajat mingis punktis korrigeeriti, ta justkui nõustus parandustega, sama paar lauset hiljem üle öeldes kordas aga ikka nii, nagu oli varem mäletanud (vt Järv 2000: 116–118).

¹⁴ CD-0377 (46) – Liina Saarlo, Anne-Ly Sova < Leida Riimann (1999).

¹⁵ Et ka AT 1920B kandepind on märksa laiem, sellele viitas juba siinse artikli aluseks oleva ettekande järgne esmane tagasiside teistelt folkloristidelt, näiteks Mall Hiiemäe juhtis mu tähelepanu analoogsele kogutud tekstile Maarja-Magdaleenast (RKM II 367, 31/2 (9) (9) –

Mall Hiemäe < Jaan Pruus (1983)). Pärast seda, kui Rudolf Põldmäe rajas 1930. aastatel ERA naljandikartoteegi, on seal olevat materjali korranud ja sellest hea eestikeelse lühiülevaate andnud Arvo Krikmann (vt Krikmann 1999); arhiivi kogutud tekstide tegeliku hulga representatiivsuse kohalt on see kartoteek – nagu teisedki rahvajuttude kartoteegid peale loomamuinasjuttude oma – aga absoluutselt ajakohastamata.

¹⁶ Tegu on mõnevõrra uuemaaegse tekstiga, milles vale on pisut “moderniseerunud”. Parun kurdab teisele parunile, et keegi ei tee talle aprilli, mispeale vestluskaaslane viitab Vale Villemi võimetele sellistes asjades, ja sündmused jätkavad tuttavat rada (E VII, 23 (67) Puhja – Mattias Johann Eisen < Ann Mägi).

¹⁷ SKS: KT 75: 15 < Sulkava – A. Leppänen (1936).

¹⁸ SKS: KT 195: 38 < Rantsila – H. Linna (1936).

¹⁹ H II 52, 799/800 (77) < Rápina – Joosep Poolakess (1895).

²⁰ EKRK I 90, 80 (12) – Piret Reidla (Voolaid), Krista Visas, Kalle Voolaid < Helene Sarapuu (1990).

²¹ Võimaluse eest nimetatud käsikirja kasutada võlgnen tänu Viuu Sini-saarele.

²² CD-0388 (23) – Risto Järv, Mari Sarv < Eino Liiv (1999).

²³ Tiiu ja Kalev Jaago toovad näiteks ühe perepärimusliku loo, mille puhul Virumaa salakaubavedajast tuuakse välja samalaadne suundumus – kuigi sarnase ainealaga võetavaid lugusid on ümbruskonnas teisigi, ei ole konkreetselt jutuks vormunud süžeed seostatud kellegi teisega (Jaago & Jaago 1996: 46).

Kasutatud kirjandus

Anderson, Walter 1953. Anekdote wird Wirklichkeit. *Zeitschrift für Volkskunde* L, 3/4, lk 291–294.

AT = Aarne, Antti & Thompson, Stith 1981. *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. FF Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Baker, Ronald 1986. *Jokelore. Humorous folktales from Indiana*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Dorson, Richard 1964. *Buying the wind. Regional Folklore in the United States*. Chicago & London: The University of Chicago Press

Hiemäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused. Kujunemine ja koht rahvajutu-traditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 162–176.

Hiiemäe, Mall 1980. Kertoja puijaa kuulijaa. *Kertojat ja kuulijat*. Kalevalaseuran vuosikirja 60. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 104–109.

Jaago, Tiiu & Jaago, Kalev 1996. *See olevat olnud... Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu.

Järv, Risto 2000. *Vana-aolidsõq jutuj kaasajal – kogumiskogemus Orava külas Siberis. Mäetagused* 15. Tartu, lk 98–123.

Krikmann, Arvo 1999. *Naljandite tüpoloogias*. Interneti-lehekülg <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/nljtypol.htm> [seisuga 1. september 2000].

Laugaste, Eduard 1986. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.

Peltari, Timo 1960. *Ei ole aikka valehdella – ja valehtelee kuitenkin*. Seminaritöö. Helsingin yliopisto: Folkloristiikan laitos. Käsikiri Helsingi Ülikooli kultuuride uurimise ja ajaloo raamatukogus.

Raudsepp, Loreida 1983. Rahvanaljandite kogumine, publitseerimine ja uurimine Eestis. *Kui ma pääsen mõisast*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 119–152.

Rausmaa, Pirkko-Liisa 1993. AT 1920B. *Ei ole aikka valehdella. Suomalaiset kansansadut* 4. Hölmöläläissadut. Valhesadut. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 258–259.

Rausmaa, Pirkko-Liisa 1996. Lügenwette. K. Ranke *et al.* (toim). *Enzyklopädie des Märchens* VIII. Berlin & New York, lk 1274–1279.

Rommel, Mari-Ann 1994. Ega vana asjale kasvab sammel pääle (Käi). Mõtisklusi muistenditöest ja kohajuttudest. *Loomine*. Pro folkloristica 2. Tartu, lk 26–31.

Roth, Klaus 1995 & Daskalova Perkowski, Liliana & Dobрева, Doroteja & Koceva, Jordanka & Miceva, Evgenija (koost). *Typenverzeichnis der Bulgarischen Volksmärchen*. FF Communications 184. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.